

BURDUR İLAHİYAT DERGİSİ

Burdur Theology Journal

(Haziran / June 2023) Sayı 6 | e-ISSN: 2980-2407

Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî'ye Kadar)

Analysis of Khabar Definitions of Mu'tazilî and Ash'arî Methodists (From Jubbâ'is to Fakhr al-Dîn al-Râzî)

RAMAZAN ÇÖKLÜ

orcid.org/0000-0002-3639-1600
ramazancoklu55@hotmail.com

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi | <https://ror.org/05rsv8p09>

Dr. Öğr. Üyesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye
Asst. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Çanakkale, Türkiye

Atıf | Cites As

Çöklü, Ramazan. "Mu'tezilî ve Eş'arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî'ye Kadar)". *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2023), 22-44.

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 30 Mart/March 2023
Kabul Tarihi/Accepted	: 11 Mayıs/May 2023
Yayın Tarihi/Published	: 10 Haziran/June 2023

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Yayıncı: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty.

Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Ramazan ÇÖKLÜ.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Analysis of Khabar Definitions of Mu'tazilī and Ash'arī Methodists (from Jubbā'īs to Fakhr al-Dīn al-Rāzī)

Abstract

Khabar, which is one of the basic ways of acquiring knowledge, has been the subject of different scientific disciplines such as tafsīr, ḥadīth, fiqh, kalām and rhetoric. In particular, the fact that the Qur'ān is a collection of Khabars that was revealed to Hz. Muḥammad by Allāh (c.c.) has led to khabar being the common share of Islamic sciences. Even though khabar is mentioned somehow in all Islamic sciences, scholars of fiqh and kalām have examined it in depth in terms of definition, nature, quality and quantity. So much so that, besides trying to create definitions that could cover all individuals, the methodologists and theologians also took into account some theological concerns and tried to reflect this in the definition of khabar they adopted. This situation can be seen very clearly in the Mu'tazilī and Ash'arī methodists. Although there are studies examining the opinions of Mu'tazilī and Ash'arī methodists about the content and parts of the khabar, their definitions of khabar have not been examined as a scientific term. In this research, the khabar definitions of Mu'tazilī and Ash'arī methodists who lived in the period from Jubbā'īs to Fakhr al-Dīn al-Rāzī were analyzed and the theological and linguistic aspects that they observed in these definitions were tried to be determined. The research consists of an introduction and eight chapters. In the introduction, the dictionary meaning of the khabar and its special position in Islamic sciences are mentioned, and in eight chapters, the definitions of khabar by Mu'tazilī and Ash'arī methodists who lived in the period from Jubbā'īs to Fakhr al-Dīn al-Rāzī are analyzed.

Keywords: al-Fiqh, Usūl al-fiqh, Mu'tazilite, Ash'ariyya, Khabar.

Mu'tezilī ve Eş'arī Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî'ye Kadar)

Öz

Temel bilgi edinme yollarından biri olan haber; tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve belâgat gibi farklı ilmi disiplinlerin konusu olmuştur. Özellikle Kur'an'ın Hz. Peygamber'e Allah (c.c.) tarafından vahiy yoluyla indirilen haber topluluğu olması, haberin İslâmî ilimlerin ortak payesi olmasına yol açmıştır. İslâmî ilimlerin tamamında haberden bir şekilde söz edilse de fıkıh usûlü ve kelâm âlimleri onu tanım, mahiyet, nitelik ve nicelik bakımından derinlemesine incelemişlerdir. Öyle ki usûlcüler ve kelâmçılar bütün fertlerini kapsayabilecek tanımlar oluşturmaya çalışmanın yanında birtakım itikadî kaygıları da gözetmişler ve bunu benimsedikleri haber tanımına yansıtmaya çalışmışlardır. Mu'tezilī ve Eş'arī usûlcülerde bu durum çok net bir şekilde görülmektedir. Mu'tezilī ve Eş'arī usûlcülerin haberin içeriği ve kısımlarıyla ilgili görüşlerini inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte onların haber tanımları ilmi bir terim olarak incelenmemiştir. İşte bu araştırmada Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî'ye kadarki dönemde yaşayan Mu'tezilī ve Eş'arī usûlcülerin haber tanımları analiz edilmiş ve onların bu tanımlarda gözettiği itikadî ve dilbilimsel hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma giriş ve sekiz bölümden oluşmaktadır. Girişte haberin sözlük anlamından ve İslâmî ilimler içindeki özel konumundan söz edilmiş, sekiz bölümde ise Cübbâîlerden Fahreddin er-Râzî'ye kadarki dönemde yaşayan Mu'tezilī ve Eş'arī usûlcülerin haber tanımları analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Mu'tezile, Eş'ariyye, Haber.

Summary

Khabar, which is one of the basic ways of acquiring knowledge, has been the subject of different scientific disciplines such as tafsīr, ḥadīth, fiqh, kalām and rhetoric. In particular, the fact that the Qur'ān is a collection of Khabars that was revealed to Hz. Mohammad by Allah (c.c.) has led to haber being the common share of Islamic sciences. Even though haber is mentioned somehow in all Islamic sciences, scholars of fiqh and kalām have examined it in depth in terms of definition, nature, quality and quantity. So much so that, besides trying to create definitions that could cover all individuals, the methodologists and theologians also took into account some theological concerns and tried to reflect this in the definition of haber they adopted. This situation can be seen very clearly in the Mu'tazilī and Ash'arī methodists. Although there are studies examining the opinions of Mu'tazilī and Ash'arī methodists about the content and parts of the khabar, their definitions of haber have not been examined as a scientific term. In this research, the haber definitions of Mu'tazilī and Ash'arī methodists who lived in the period from Jubbā'ī to Fakhr al-Dīn al-Rāzī were analyzed and the theological and linguistic aspects that they observed in these definitions were tried to be determined. With the exception of Abu'l-Husayn al-Basrī, Mu'tazilī and Ash'arī scholars in the mentioned period generally defined the haber as "the word that can be called true and false" and tried to use expressions that support or reject the view that the Qur'ān was created. It is seen that the methodologists try to

It is observed that the jurists generally tried to shape their views by discussing whether the conjunction to be used in the definition should be "and" or "or". The Jubbaites and Abu Abdullah al-Basri used the preposition "and" to define potentially true or false khabar statements, and they also discussed the definition in terms of whether or not it should include the statement "Muhammad (pbuh) and Musaylima are truthful in their claims of prophethood". Abu al-Ḥasan al-Ash'ari shared different definitions among the scholars, and the debates on this issue were mainly flared up and expanded during the period of Qaḍī 'Abd al-Jabbar and al-Baqillani. Qaḍī Abd al-Jabbar found the definition using the conjunction "or", which the Mu'tazilites generally adopted, reasonable. In addition to considering the

definition in the context of whether or not it could include the statement "Muhammad (pbuh) and Musaylima are truthful in their claims of prophethood," he directly related the issue to the idea of the Qur'an's creation by pointing out that for a statement to be khabar, it must also have the elements of irade and vaz'. Answering the criticisms against the definitions adopted by the Mu'tazilites, Qadi Abd al-Jabbar emphasized that khabar must be either true or false and stated that the third option was impossible, thus rejecting the view put forward by the Mu'tazilite scholar al-Jahiz in the previous period. Again, Qadi Abd al-Jabbar's definition of khabar on a ground suitable for the idea of husn and qubh shows that he analyzed the issue on a ground suitable for the Mu'tazilite principle of justice. In this respect, it can be said that the definition of khabar adopted by the Mu'tazilites in general is in accordance with the principle of tawheed and justice. Al-Baqillani was the first to argue for the use of the conjunction "or" in the definition and claimed that only in this way could the definition encompass the ever-true word of Allah (swt), the words of the Prophet (pbuh), and self-evident truths. His main aim was to define the khabar in accordance with the theory of kalam al-nafsi, as opposed to the idea of the Qur'an's creation, and according to the Ash'arites' idea of good and bad. With al-Baqillani's correction, the debate between Mu'tazilite and Ash'arite jurists over the definition of the khabar flared up and was continued by their followers until the time of Fakhr al-Din al-Razi. When al-Baqillani's correction was subjected to the same criticism, some Ash'arite jurists redefined the khabar, while others found the Mu'tazilite definition reasonable. In particular, al-Juwayni defined the khabar with the conjunction "or" in one of his works, just like al-Baqillani, while in another he defined it with the conjunction "and" as adopted by the majority of Mu'tazilites and claimed that this definition would not violate the view of kalam, which is a mana in the nafs, claiming that the main point is to distinguish the khabar from the other parts of kalam. Al-Ghazali, like al-Baqillani, defined the khabar using the conjunction "and". The Mu'tazilite jurist Abu al-Husayn al-Basri did not find the existing definitions of khabar sufficient and redefined it with original expressions. This attitude of al-Basri was influenced both by the fact that he found the criticisms of Mu'tazilite and Ash'arite jurists' definitions of khabar justified and by the fact that he thought that these definitions could not cover the statement "Muhammad (pbuh) and Musaylima are correct in their claims of prophethood". Al-Basri's definition of khabar was also adopted by some renowned jurists in the following centuries, and it was argued that it was the most reasonable of the existing definitions.

In the present study, as far as possible, the views of each usul scholar have been explained separately, and occasionally, the approaches of the usul scholars living in the same period have been analyzed together. In other words, the scholars' definitions of khabar are presented chronologically. The theological, rational and linguistic dimensions of the issue are analyzed under these headings. In this study, in which the relationship between fiqh usul, kalam and rhetoric is emphasized, it is also aimed to reveal the relationship between Islamic sciences within the framework of the definition of the khabar, as well as to open a new research field for today's researchers. For this purpose, the theological and linguistic dimensions emphasized by each usul scholar have been identified. The study, which has no bearing on the jurisprudence of fiqh, analyzed the works of Mu'tazilite and Ash'arite jurists on the methodology of fiqh and kalam, and tried to show which concerns the jurists had in the background when defining the khabar rather than the aspect of the issue that affects the methodology of fiqh. Again, as the title suggests, only the definition of khabar is analyzed in this study, and its epistemological value is not mentioned. The study consists of an introduction and eight chapters. In the introduction, the dictionary meaning of the khabar and its special position in Islamic sciences are mentioned, and in the seventh chapter, the definitions of the khabar by the Mu'tazilite and Ash'arite jurists from al-Jubba'î to Fakhr al-Din al-Razi are analyzed. In the last chapter, the views of the jurists are evaluated through comparison.

Özet

Temel bilgi edinme yollarından biri olan haber tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve belâgat gibi farklı ilmi disiplinlerin konusu olmuştur. Özellikle Kur'an'ın Hz. Peygamber'e Allah (c.c.) tarafından vahiy yoluyla indirilen haber topluluğu olması, haberin İslâmî ilimlerin ortak payesi olmasına yol açmıştır. İslâmî ilimlerin tamamında haberden bir şekilde söz edilse de fıkıh usûlü ve kelâm âlimleri onu tanım, mahiyet, nitelik ve nicelik bakımından derinlemesine incelemişlerdir. Öyle ki usûlcüler ve kelâmçılar bütün fertlerini kapsayabilecek tanımlar oluşturmaya çalışmanın yanında birtakım itikadî kaygıları da gözetmişler ve bunu benimsedikleri haber tanımına yansıtılmaya çalışmışlardır. Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerde bu durum çok net bir şekilde görülmektedir. Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haberin içeriği ve kısımlarıyla ilgili görüşlerini inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte onların haber tanımları ilmi bir terim olarak incelenmemiştir. İşte bu araştırmada Cübbâilerden Fahreddin er-Râzî'ye kadarki dönemde yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haber tanımları analiz edilmiş ve onların bu tanımlarda gözettiği itikadî ve dilbilimsel hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî hariç tutulursa sözü edilen dönemdeki Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler haberi genel olarak "Kendisine doğru ve yalan denilebilen söz" olarak tanımlamışlar ve Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşünü destekleyen yahut reddeden ifadeler kullanmaya çalışmışlardır.

Usûlcülerin görüşlerini genel olarak tanımda kullanılacak bağlacın "ve" mi yoksa "veya" mı olması gerektiğini tartışarak şekillendirmeye çalıştığı görülmektedir. Cübbâiler ve Ebü Abdullah el-Basrî haberi "ve" edatı kullanarak doğru ve yalana ihtimallî söz olarak tanımlamış, bunun yanı sıra tanımı "Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet iddialarında doğru söylüyorlar" sözünü kapsamına alıp alamaması yönüyle tartışmıştır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin âlimler arasındaki farklı tanımları paylaştığı bu konuda tartışmalar asıl olarak Kâdî Abdülcebbar ve Bâkılânî döneminde alevlenmiş ve kapsamı genişlemiştir. Kâdî Abdülcebbar Mu'tezilîlerin genel itibariyle benimsediği "veya" bağlacı kullanılan tanımı makul bulmuştur. O, tanımı "Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet iddialarında doğru söylüyorlar" sözünü kapsayıp kapsayamaması bağlamında ele almanın yanında, bir

sözün haber olabilmesi için irade ve vaz' unsurlarını da taşıması gerektiğine dikkat çekerek konuyu doğrudan Kur'an'ın yaratılmışlığı fikriyle ilişkilendirmiştir. Mu'tezililerin benimsediği tanımlara yönelik eleştirileri de cevaplayan Kādî Abdülcebbar, haberin ya doğru ya da yalan olmak zorunda olduğunu vurgulayarak üçüncü şıkkın imkânsız olduğunu dile getirmiş, böylece daha önceki dönemde Mu'tezilî âlim Câhiz tarafından ileri sürülen görüşü reddetmiştir. Yine Kādî Abdülcebbar'ın haberi hüsün ve kubuh düşüncesine uygun bir zeminde tanımlaması, onun konuyu Mu'tezilî adalet ilkesine uygun bir zeminde incelediğini göstermektedir. Bu bakımdan Mu'tezilîlerin genelinin benimsediği haber tanımının tevhit ve adalet ilkesine uygun bir mahiyette olduğu söylenebilir. Tanımda "veya" bağlacının kullanılması gerektiğini ilk olarak Bâkılânî dile getirmiş ve tanımın ancak bu sayede Allah'ın (c.c.) daima doğru olan kelâmını, Hz. Peygamber'in sözlerini ve bedihî gerçekleri kapsayabileceğini iddia etmiştir. Onun da temel amacı, haberi, Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrinin aksine kelâm-ı nefsi teorisine uygun bir zeminde ve Eş'arîlerin benimsediği hüsün ve kubuh düşüncesine göre tanımlamaktır. Bâkılânî'nin sözü edilen düzeltmesiyle birlikte Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler arasında haberin tanımına yönelik tartışmalar alevlenmiş ve Fahreddin er-Râzî'ye kadarki dönemde takipçileri tarafından da sürdürülmüştür. Bâkılânî'nin düzeltmesi de aynı eleştirilere maruz kalınca bazı Eş'arî usûlcüler haberi yeniden tanımlamış, bazıları ise Mu'tezilîlerin benimsediği tanımları makul bulmuştur. Özellikle Cüveynî haberi bir eserinde tıpkı Bâkılânî gibi "veya" bağlacıyla tanımlarken diğerinde Mu'tezilîlerin çoğunluğunun benimsediği şekilde "ve" bağlacı kullanarak tanımlamış ve asıl olanın haberi kelâmın diğer kısımlarından ayırmak olduğunu iddia ederek bu tanımın nefiste bir mana olan kelâm görüşünü ihlal etmeyeceğini iddia etmiştir. Gazzâlî ise haberi tıpkı Bâkılânî gibi "ve" bağlacı kullanarak tanımlamıştır. Mu'tezilî usûlcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî kendisinden önceki mevcut haber tanımlarını yeterli bulmamış ve onu orijinal ifadelerle yeniden tanımlamıştır. Basrî'nin bu tavrında hem Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haber tanımlarına yönelik eleştirileri haklı bulması hem de bu tanımların "Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet iddialarında doğru söylüyorlar" sözünü kapsaymadığını düşünmesi etkili olmuştur. Basrî'nin haber tanımı sonraki asırlarda bazı meşhur usûlcüler tarafından da benimsenmiş ve mevcut tanımlar içinde en makulü olduğu ileri sürülmüştür.

Araştırmada mümkün mertebe her usûlcünün görüşü müstakil olarak açıklanmış, nadiren aynı dönemde yaşayan usûlcülerin yaklaşımlarının beraberce incelendiği de olmuştur. Yani âlimlerin haber tanımları kronolojik olarak aktarılmıştır. Meselenin kelâmî, usûlî ve dilbilimsel boyutu bu başlıklar altında incelenmiştir. Fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisinin öne çıkarıldığı araştırmada haberin tanımı çerçevesinde İslâmî ilimler arasındaki ilişkinin ortaya konulması da hedeflenmesinin yanı sıra günümüz araştırmacılarına yeni araştırma sahası açılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla görüşüne yer verdiğimiz her bir usûlcünün dikkat çektiği itikadî ve dilbilimsel boyut tespit edilmiştir. Fıkıhın fûrûna etkisi olmayan çalışmada Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin fıkıh usûlü ve kelâma dair eserleri incelenmiş ve meselenin fıkıh usûlüne akseden yönünden ziyade usûlcülerin haberi tanımlarken arka planda hangi endişeleri taşıdığı gösterilmeye çalışılmıştır. Yine adından da anlaşılacağı üzere araştırmada sadece haberin tanımı analiz edilmiş, onun bilgi değerinden söz edilmemiştir. Araştırma giriş ve sekiz bölümden oluşmaktadır. Girişte haberin sözlük anlamından ve İslâmî ilimler içindeki özel konumundan söz edilmiş, yedi bölümde ise Cübbâlerden Fahreddin er-Râzî'ye kadarki dönemde yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haber tanımları analiz edilmiştir. Son bölümde ise usûlcülerin görüşleri mukayese yoluyla değerlendirilmiştir.

Giriş

Haber kelimesi sözlükte, aktarılan şey,¹ bir şeyi bilmek,² herhangi bir şey veya bir mesele ile ilgili olarak nakledilen bilgi³ gibi anlamlara gelen "خَبْرٌ" ve "خَبْرَةٌ" köklerinden türemiş bir isimdir.⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde "خَيْرٌ",⁵ "نَبَأٌ-أَنْبَاءٌ-نَبَأٌ",⁶ ve "حَدِيثٌ"⁷ gibi lafızlar ile bunların türevleri haber vermek anlamında kullanılmıştır.⁸

Haber tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, dil ve belâgat ilimlerinin tamamında incelenen ve tartışılan önemli bir terimdir. Söz gelimi yüce kitabımız Kur'ân, Hz. Peygamber'e Allah'tan (c.c.) vahiy yoluyla indirilen haberlerden oluşan bir kitaptır.⁹ Benzer şekilde hadis ilminde Hz.

¹ Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir fî garibi'l-şerhi'l-kebîr*, nşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 1/162.

² Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-lüga*, thk. Ahmet Muhtar Ömer - Dâhî Abdülbaki (Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1409/1988), 186.

³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 31.

⁴ Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 50; Mustafa Irmak, *Haber ve İnşa (Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri)* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 61-62.

⁵ el-Bakara 2/234, 271; Âl-i İmrân 3/153, 180; en-Nisâ 4/35, 94.

⁶ Âl-i İmrân 3/15, 44, 49; el-Mâide 5/27, 60, 105; el-En'âm 6/67.

⁷ en-Nâziât 79/15.

⁸ et-Tevbe 9/94; Muhammed 41/21; el-Hucurât 49/6.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Haber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/346.

Peygamber'in sünneti, vahyin ilk muhatabı olan sahâbenin ve tâbiînin naklini oluşturan bilgi birikimi haber olarak incelenmiştir.¹⁰ Yine dil ve belâgat kitaplarında haberin bilgi vermek anlamında kullanılması,¹¹ fıkıh usûlü eserlerinde ahbâr adında özel bahislerin bulunması ve kelâm ilmindeki bilgi konusunun ana unsurlarından birinin haber olması, haberin dil, belâgat, fıkıh usûlü ve kelâm ilimlerinin temel konularından biri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte haberin hadis terminolojisindeki anlamı ve kullanımını diğer ilim dallarındaki anlamından ve kullanımından farklıdır.¹² Araştırmamızda haberin Mu'tezile ve Eş'ariyye mezheplerine mensup usûlcülerin ve kelâmcıların terminolojisindeki anlamı incelenecektir.

Fıkıh usûlü, kelâm ve belâgata dair eserlerde haber, genel olarak sözün kısımlarından biri olarak incelenmektedir.¹³ Kaynaklarda geçen bilgilere göre kelâmın haber ve emir gibi kısımlara ayrıldığından ilk söz eden kişi Vâsıl b. Atâ'dır (ö. 131/748). O, haber ile emrin has ve âm lafızlar gibi birbirinden farklı kavramlar olduğunu dile getirmiş, neshin de yalnız haberlerde gerçekleşeceğini belirtmiştir.¹⁴ Sonraki yüzyıllarda tartışmalar derinleşmiş, bu da usûlcülerin, dilcilerin ve kelâmcıların haber konusunu sistematik bir sunumla ve kendi bilgi anlayışlarına ve amaçlarına uygun bir içerikle incelemeleriyle sonuçlanmıştır.¹⁵ Usûlcüler ve kelâmcılar genel itibarıyla konuya haberi tanımlayarak başlamışlar ve efrâdını câmi, ağıyârını da mâni birer tanım oluşturabilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Onların bu tanımları oluştururken arka planda birtakım kelâmî, akli ve dilbilimsel endişeler taşıdıkları görülmektedir.¹⁶ Bu araştırmada da Ebû Ali el-Cübbâî'den (3./9. yüzyıl) Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1210) (6./12. yüzyıl) kadarki dönemde yaşayan Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin haber tanımları fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisi içerisinde analiz edilip mukayese edilecektir. Bununla birlikte sözü edilen dönemde yaşayan bütün Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcülerin değil, sadece konuyu ayrıntılı olarak inceleyen şu usûlcülerin haber tanımlarını analiz edeceğimizi en başta belirtelim: Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80), Bâkılânî (ö. 403/1013), Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), Kâdî Abdülvehhâb (ö. 422/1031), Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111). Adı anılan usûlcülerin haber tanımlarını mezhep temelli bir sıraya göre değil, vefat tarihlerine göre, yani kronolojik olarak inceleyeceğiz.

Araştırmamız başta fıkıh usûlü olmak üzere kelâm, belâgat ve hadis gibi çeşitli ilim dallarının önemli konularından biri olan haberin tanımını incelemesi ve disiplinler arası bir

¹⁰ Hadisçilerin haber kavramını kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Alkan, *Hicri İlk İki Asır Fıkıh Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü* (Ankara: Fez Yayınları, 2021), 182-188, 133-138.

¹¹ Haber terimi Sîbeveyhi'den itibaren dil kitaplarında da yer almıştır. Söz gelimi Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinde haberi hem nahvî bir terim olarak hem de bilgi vermek anlamında emrin karşısında kullanmıştır. Benzer şekilde Yahyâ b. Ziyâd ef-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde haberi bilgi vermek anlamında sıkça kullandığını görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1409/1988), 1/48; Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâfî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 1/12-63.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Alkan, *Hicri İlk İki Asır Fıkıh Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü*, 179-213.

¹³ Mesela bk. Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitâyiz, 1400/1980), 444; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982), 1/16; Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 164.

¹⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil* (Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408/1987), 374.

¹⁵ Mesela bk. Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr el-Hemedânî, *el-Muğni*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 15/317-410; Basrî, *el-Mu'temed*, 2/73-133; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 164-276.

¹⁶ Çalışma boyunca bu iddiayı destekleyen bilgilere sıklıkla yer verilecektir.

çalışma olması nedeniyle önem arz etmektedir. Bununla birlikte araştırmamızın fikhin fûrûna yönelik bir etkisi ve katkısı bulunmamaktadır. Burada asıl amacımız haberin tanımını çerçevesinde usûl, kelâm ve dil ilişkisini öne çıkarmanın yanı sıra kelâmcı âlimlerin usûl düşüncesinin oluşumunda itikadî kimliklerinin de etkili olduğunu göstermektir. Sırf bu yüzden görüşlerine yer verdiğimiz usûlcülerin sadece fıkıh usûlü eserlerini değil, haberin tanımıyla ilgili açıklamalarının yer aldığı diğer eserlerini de inceleyeceğiz. İşin sonunda Mu‘tezilî ve Eş‘arî usûlcülerin haberi tanımlarken hangi hususları gözettiğini, itikadî ve dilbilimsel görüşlerinin bu tanımlara ne gibi etkisinin olduğunu tespit edeceğiz. Böylece lokal bir konuda fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisini açığa çıkarabilir ve usûl konularını incelerken âlimlerin itikadî görüşlerini de dikkate almanın gerekli olduğunu vurgulayabiliriz.

1. Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Ebû Abdullah el-Basrî’ye Göre Haber

Seyfeddin el-Âmidî’nin (ö. 631/1233) aktardığına göre Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Ebû Abdullah el-Basrî¹⁷ haberi “Kendisine doğru ve yalan denilebilen kelâm/ الكلام اللّٰدِي يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ وَالْكَذْبُ” olarak tanımlamışlardır.¹⁸ Bu tanıma göre bir sözün haber olabilmesi için kendisine mutlaka yalan veya doğru denilebilmesi gerekmektedir. Ancak tanımın işlevselliği “Nebî (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddiasında doğru konuşuyorlar” sözünün ifade ettiği anlam dolayısıyla hem o dönemde hem de sonraki asırlarda tartışılmıştır.¹⁹ Şöyle ki haber formatındaki bu sözün doğru kabul edilmesi -hâşâ ve kellâ- Müseylimetülkezzâb’ın peygamberlik iddiasının onaylanmasını, yalan kabul edilmesi ise -hâşâ ve kellâ- Hz. Peygamber’in nübüvvetine karşı çıkılmasını gerektirmektedir. O halde bu söze -haber olmasına rağmen- doğru veya yalan denilmesi mümkün gözükmemekte, bu da tanımın mânayı ifade etmede yetersiz olduğunu göstermektedir.²⁰ Kâdî Abdülcebbâr’ın ve Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin aktardığı kadarıyla Ebû Ali el-Cübbâî, bu haberde iki seçenekten birinin doğru kabul edilmesinin zorunlu olarak diğerinin de doğru kabul edilmesini gerektireceğini, bu yüzden mezkûr ifadenin yalan haber olduğunu ileri sürmüştür. Başka bir ifadeyle Ebû Ali el-Cübbâî’ye göre bu sözün sahibi “İkisinden biri doğru söylüyorsa diğeri de doğru söylüyordur” demek istemiştir ki böyle bir söz yalan haberdur. Aynı görüş Ebü’l-Abbâs el-Müberred’den (ö. 286/900) de rivayet olunmuştur. Ebû Hâşim el-Cübbâî bu tür bir sözün biri doğru diğeri yalan iki farklı haber konumunda olduğunu, dolayısıyla kendisine doğru veya yalan denilemeyeceğini ileri sürmüş, Ebû Abdullah el-Basrî ise zâhiri itibarıyla doğru ve yalanla nitelenmeye elverişli olmadığını belirttiği bu sözün yalan haber sayılmasının zorunlu olduğunu savunmuştur. Ebû Abdullah el-Basrî’ye göre sözün içeriği hem Hz. Peygamber’in hem de -hâşâ ve kellâ- Müseylimetülkezzâb’ın doğru konuştuğunu bildirmektedir. Ancak bunun gerçeğe aykırı bir bilgi olması, onun yalan haber kabul edilmesini sözün zorunlu kılmaktadır.²¹ 5./11. yüzyılın meşhur Mu‘tezilî usûlcülerinden Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, “Nebî (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddiasında doğru konuşuyorlar” sözündeki iki ifadenin, birinin doğruluğu diğerinin de doğruluğunu gerektiren iki argüman olarak kabul edilmeyeceğini, bu nedenle Ebû Ali el-Cübbâî’nin açıklamasının pek isabetli olmadığını belirtmiştir. Yine Ebü’l-Hüseyn el-

¹⁷ Aslında Ebû Abdullah el-Basrî, bir sonraki başlıkta inceleyeceğimiz Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî’den daha sonra vefat etmiştir. Ancak tanımlarının aynı, görüşlerinin ve vefat tarihlerinin de yakın olması nedeniyle Ebû Abdullah el-Basrî’nin haber tanımını Cübbâîlerle birlikte ele aldık.

¹⁸ Ebü’l-Hasan (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Affî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, ts), 2/6.

¹⁹ Mesela bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/321-322; Basrî, *el-Mu‘temed*, 2/74.

²⁰ Basrî, *el-Mu‘temed*, 2/74.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/320-321; Basrî, *el-Mu‘temed*, 2/74.

Basrî'ye göre Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin iddiasının aksine bu sözde iki haber birleştirilmemiş, sadece hüküm bakımından iki kişiyle ilgili bir durum bildirilmiştir.²²

Görüldüğü üzere Cübbâiler ve takipçileri haberi doğru ve yalan kavramlarını merkeze alarak tanımlamakla birlikte “Nebî (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddialarında doğru konuşuyorlar” sözü dolayısıyla onu bütün fertlerinde uygulamakta zorlanmışlardır. Ebû Ali el-Cübbâî yalan olduğunu belirterek onu haberin tanımına dâhil etmeye çalışmıştır. Ebû Abdullah el-Basrî ile Ebû Hâşim el-Cübbâî ise onun, haberin temel unsurları olan doğru ve yalanla nitelenmeye elverişli olmadığını ileri sürmüşler, yani bir bakıma benimsedikleri haber tanımının bu sözü kapsamına alamadığını kabul etmişlerdir.

Cübbâilerin benimsediği haber tanımının “Nebî (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddialarında doğru konuşuyorlar” sözü dolayısıyla tutarlılık ve kapsam bakımından eleştirilmesi, haberin tanımına yönelik tartışmaların çok daha önceki yıllara dayandığını göstermektedir. Zira tartışmaların bu aşamaya gelmesi için meselenin önce ilmî hayatta şöhret bulması ve zihinlere yerleşmesi gerekmektedir. Meşhur dilbilimci Müberred'in bu sözün durumuyla ilgili görüş beyan etmesi iddiamızı desteklediği gibi hem tartışmaların kökenini en az 3./9. yüzyıla kadar götürmeyi mümkün kılmakta hem de haberin doğru ve yalan özellikleriyle açıklanan tanımının erken dönemlerden itibaren kelâmcıların ve usûlcülerin yanı sıra dilciler tarafından tartışıldığını da göstermektedir. Cübbâilerin ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin haberin tanımı hakkındaki açıklamaları, Mu'tezilîlerin söz konusu tanımı lafız, anlam ve kapsam bakımından analiz ettiğini göstermektedir. Eş'arîlerin tavrını öğrenmek için o dönemin meşhur kelâmcı usûlcülerinden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin haberin tanımı hakkındaki açıklamalarını aktarmak faydalı olacaktır.

2. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye Göre Haber: Genel Tanımlar ve Kavramlar

Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseri ulemânın farklı haber tanımlarını öğrenebildiğimiz erken dönem kaynaklarından biridir. Onun aktardığı kadarıyla kelâmcılar haberin mahiyeti hakkında ihtilâf etmişler, onların bir kısmı haberi “Kendisine doğru ve yalan denilebilen bütün şeyler/مَا وَقَعَ فِيهِ الصِّدْقُ وَالْكَذِبُ” olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre nefiy-ispah içeren cümleler, övgü ve yergi içeren ifadeler ve taaccüp ifade eden hitaplar haberin kapsamına dâhil olurken konuşanı “Doğru söyledin.” veya “Yalan konuştun.” diyerek nitelemenin mümkün olmadığı emir, nehiy ve istifham cümleleri tanımdan çıkmıştır.²³ Doğru ve yalan kavramlarını “ve” bağlacı ile birleştiren bu tanımın, mahiyeti itibariyle Cübbâilerin benimsediği haber tanımıyla aynı içerikte olduğu gözükmektedir.²⁴ Bazı kelâmcılar ise haberi “Haber vereni gerektiren söz/هُوَ الْكَلَامُ الَّذِي يَنْتَضِي مُحَرَّرًا” olarak tanımlamıştır.²⁵ Haber ile haber veren arasındaki ilişkiyi merkeze alan bu tanıma göre muhbiri bulunan her bir söz haberin kapsamına dâhil olmakta, aksi durumdakiler ise kapsam dışı kalmaktadır. Eş'arî'nin aktardığına göre bu tanım sahipleri, bir önceki tanıma karşı çıkmak için haberi bu şekilde tanımlamışlardır.²⁶

Eş'arî, haberin yukarıdaki tanımında geçen doğru (sıdk) ve yalan (kizb) kavramlarının ne olduğu hususunda da ulemânın ihtilâf ettiğini açıklamaktadır. Söz gelimi bazı âlimler doğruyu (sıdkı) “Bir şeyi gerçekte olduğu şekliyle bildirmek/هُوَ الْإِحْبَاؤُ عَنِ الشَّيْءِ عَلَى مَا هُوَ بِهِ”, olarak

²² Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74.

²³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 444.

²⁴ Cübbâilerin haber tanımı için bk. Amidî, *el-İhkâm*, 2/6.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 444.

²⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 444.

tanımlarken bazıları da “Bir şey hakkında gerçekte olduğu şekilde verilen haber/ هُوَ الْخَبْرُ عَنِ الشَّيْءِ” olarak tanımlamıştır.²⁷ Yine bazı âlimler yalanı (kizb) “Bilerek ya da bilmeyerek bir şeyin gerçeğinin karşıtını bildirmek/ وَقَعَ أَمْ بَغَيْرِ عِلْمٍ” olarak, bazıları “Bir şeyi gerçekte olmadığı şekilde bildirmek/ بِخِلَافِ حَقِيقَتِهِ” olarak, bazıları da “haber vermek/ الْخَبْرُ عَنِ الشَّيْءِ” ifadesiyle “Bilmeyerek bir şeyin gerçeğinin karşıtını haber vermek/ الْخَبْرُ عَنِ الشَّيْءِ بِخِلَافِ مَا هُوَ عَلَيْهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ” olarak tanımlamıştır.²⁸ Doğru ve yalanın tanımlarını incelediğimizde ulemânın genel olarak bildirilen şeyin gerçeğe uygunluğunu esas aldıklarını, bunun yanında bazılarının haber verenin bilgisini de önemseyerek sadece gerçeğe aykırı olduğu bilinmeden verilen haberleri yalan kabul ettiklerini görmekteyiz.

Görüldüğü üzere haber, Eş‘arî’nin aktardığı tanımlarda da genel itibariyle doğru ve yalan kavramları ile açıklanmıştır. Onun usûlcülerin ve dilcilerin benimsediği²⁹ haber tanımını aktarmakla birlikte kelâmcıların bu konuda ihtilâf ettiğini söylemesi, meselenin fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat disiplinleri arasındaki ortak konulardan biri olduğunu göstermektedir. Eş‘arî, farklı haber tanımlarını aktarmakla birlikte bunlar hakkında eleştiride bulunmamış, içlerinden birini tercih ettiğini de belirtmemiştir.

3. Haberin Tanımının Dil, Kelâm ve Fıkıh Usûlü İlişkisi Çerçevesinde Analizi: Kādî Abdülcebbar

Kādî Abdülcebbar’a göre haber hususî bir kelâmdır. Şöyle ki bir bilgi muhataba kelâm, işaret veya delalet gibi çeşitli yollarla aktarılabilir. Bunların içinden bilginin sadece kelâm ile aktarılmasına haber denir. Haberin işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgi hakkında kullanımı ise mecazdır. Kādî Abdülcebbar’ın aktardığı kadarıyla bu durumun farkında olan dilciler haberi “Kendisi için doğru ve yalan denilebilen kelâm/ وَالْكَذْبُ وَالصِّدْقُ فِيهِ الصِّدْقُ الَّذِي يَصِحُّ فِيهِ الصِّدْقُ وَالْكَذْبُ” olarak tanımlamışlardır. Tanımdaki “الْكَلَامُ” ifadesiyle işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgiler, “الصِّدْقُ” ifadesiyle de kelâmın kısımlarından olup doğru ve yalanla nitelenmeyen emir ve nehiy gibi sözler haberin tanımından çıkarılmıştır.³⁰ Böylece haber, işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgiler ile doğru ve yalana muhtemel olmayan emir ve nehiy gibi sözlerden farklı hususi bir kelâm olmaktadır.

Kādî Abdülcebbar’ın itikadî düşüncesine göre fiilî bir sıfat olan kelâmın mutlaka kullar için bir fayda içermesi/anlaşılması (*aslah*) zorunludur. Faydalı bir kelâmın en önemli unsuru ise haberdir. Çünkü kelâmdaki tüm faydalar ya bizzat habere ya da haberin manasına dönüktür.³¹ Şahıslar ve belirli zâtlar/ayınlar (genellikle mübtedâ manasındaki isimler) haber manasını taşımaya elverişli olmadığı için söz konusu faydanın haberin anlamca bağlı olduğu mübtedâ üzerinde gerçekleşmesi mümkün değildir. Bilakis haber, mübtedâyı oluşturan şahısların ve zâtların/ayınların durumlarını, eylemlerini ve hükümlerini açıklar. Mesela “Zeyd dövendir” cümlesinde fayda “Zeyd” lafzında değil, kelâmın ikinci sözcüğü ve haber olan “döven”

²⁷ Bu tanımda haber verenin, haber verdiği şeyle ilgili kesin bilgisinin bulunduğu durumlar kastedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 445.

²⁸ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 445.

²⁹ Bu tanımları usûlcüler ve dilciler de benimsemiştir. Mesela bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/319.

³⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/319.

³¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/325.

kelimesindedir. Zeyd, açıklanmak ve kastedilen manayı ifade etmek için bir bağlantıdır.³² Kādî Abdülcebbâr cümledeki bu özel konumundan dolayı bazı dilcilerin haberi “Cümlenin anlamının kendisiyle tamamlandığı söz/إِنَّ الْحَقَّ مَا يَصِحُّ السُّكُوتُ عَلَيْهِ” olarak tanımladığını ifade etmektedir.³³

Kādî Abdülcebbâr'a göre haber formundaki bütün kelâmlar doğru ve yalana ihtimallidir. Sözün doğru veya yalan oluşu ise ancak delillerle ispat edilince iddia edilebilir. Zira insanlar içeriği gerçeğe uygun olmayan fakat doğru olduğunu varsaydıkları haberler aktarabilirler. Mesela bir kişi putun, ilâhı ve yaratıcısı olduğunu, zâtı itibariyle âlim olduğunu haber verebilir. Ancak içeriği gerçeğe aykırı olan bu sözler yalandır. Benzer şekilde bir kişinin yalan haber vermek amacıyla aktardığı bir söz, içeriği gerçeğe uygun olduğu için doğru olabilir.³⁴ Burada önemli bir hususa daha değinmemiz gerekmektedir. Kādî Abdülcebbâr bütün haberlerin ardı sıra doğru ve yalan olacağını iddia etmemekte, sadece herhangi bir haberin bu iki özellikten biriyle mutlaka niteleneceğini savunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Kādî Abdülcebbâr dilcilere atfettiği ve kendisinin de benimsediği haber tanımının “ve” bağlacı kullanılması nedeniyle zâhiren bütün sözlerin aynı anda doğru ve yalan olmasını gerektirdiğinin farkındadır. Ancak ne Kādî Abdülcebbâr ne de dilciler bütün sözlerin aynı anda doğru ve yalan olacağını iddia etmemişler, aksine bütün haberlerin bu iki özellikten biriyle mutlaka nitelenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla konuşan kişi hakkında “Doğru mu konuştu?” veya “Yalan mı konuştu?” demek mümkün oluyorsa Kādî Abdülcebbâr'a göre onun sözleri haber hükmündedir.³⁵

Kādî Abdülcebbâr daha sonra kendisine yönelttiği bir soruya cevap olarak “Nebî (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet konusunda doğru söylüyorlar” yahut “Nebî (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet konusunda yalan söylüyorlar” sözünü ele almaktadır. Söz konusu soruda Kādî Abdülcebbâr'ın haberin doğru veya yalan özelliklerinden biriyle mutlaka nitelenmek zorunda olduğunu savunduğu, bunun aksine bu söze ne doğru ne de yalan denilemeyeceği iddia edilmiştir. Şöyle ki bu söze doğru denilmesi -hâşâ ve kellâ- Müseylimetülkezzâb'ın tasdik edilmesini, yalan denilmesi ise -hâşâ ve kellâ - Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr etmeyi gerektirmez. Soruyu soran kişiye göre bu durum “Nebî (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet konusunda doğru söylüyorlar” sözünün, haber olmasına rağmen doğru ve yalandan biriyle nitelenmesinin imkânsız olduğunu göstermektedir.³⁶ Ancak Kādî Abdülcebbâr, bu ve benzeri sözlerin iki doğru sözlünün veya iki yalancının verdiği birer haber olmaları durumunda, kendilerine kesin bir şekilde doğru veya yalan denebileceğini ileri sürerek onun iddiasına karşı çıkmaktadır. Kādî'ye göre dil kurallarının konuşanı doğru sözlü veya yalancı olarak nitelemeye imkân vermesi, sözün haber sayılması için yeterli olması nedeniyle³⁷ bu tür sözler onun benimsediği haber tanımını ihlal etmez. Sırf bu nedenle Kādî Abdülcebbâr, Ebû Alî el-Cübbâî'nin ve Ebû Abdullâh el-Basrî'nin mezkûr sözün haberin tanımını ihmal etmediğine yönelik ifadelerini³⁸ makul bulmaktadır. Yine Kādî Abdülcebbâr'a göre Ebû Hâşim el-

³² Haberin cümledeki bu özel konumunda delalet eden bir diğer durum, şart ve istisna gibi edatların habere dâhil olmasıdır. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/319, 325.

³³ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/319.

³⁴ Mesela bir kişi Zeyd'in evde olmadığını düşünerek ve yalan söylemeyi kastederek “Zeyd evde yok” diyebilir. Fakat bu kişinin bilgisi dışında Zeyd evde bulursa, muhbirin gerçeğe aykırı olarak verdiği haber doğru çıkmış olur. Bu nedenle Kādî Abdülcebbâr bütün haberlerin doğru ve yalana ihtimalli olduğunu belirtmektedir. (Bu misali konunun daha iyi anlaşılması için biz verdik. Kādî Abdülcebbâr böyle bir misal vermemiştir).

³⁵ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/320.

³⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/320-321.

³⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74.

³⁸ Bu ifadeleri araştırmamızın ilk başlığında, onların görüşlerini açıklarken aktarmıştık.

Cübbâî'nin yukarıdaki ifadenin iki haber statüsünde olup kendisine doğru ve yalan denmeyeceğini belirtmesi de haberin tanımını ihlal etmez. Zira ona göre Ebû Hâşim el-Cübbâî bu sözü iki haber gibi kabul ettiği için böyle bir görüş beyan etmiştir. Yoksa bu söz kendi içinde ikiye bölünerek birbirinden farklı iki haber gibi değerlendirilseydi, Ebû Hâşim el-Cübbâî onu mutlaka doğru ve yalandan biriyle nitelendirilecekti.³⁹ Kādî Abdülcebbar bunu şu şekilde açıklar:

“Bir kişi bir kısmı doğru bir kısmı da yalan olan bir haber topluluğu hakkında ‘Bu haberler hakkında ne düşünüyorsun? Sence onlar doğru mu yoksa yalan mı?’ dese ona ‘İki seçenekten birini tercih etmemiz mümkün değil. Bunun için bütün haberleri kendi içinde kısımlara ayırmalıyız’ denir”.⁴⁰

Görüldüğü üzere Kādî “Nebî (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet konusunda doğru söylüyorlar” sözünün kendi içinde iki kısma ayrılarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre bu bakış açısıyla incelendiğinde mezkûr ifadenin ve benzerinin haberin kapsamına dâhil olmaları ve tanımı ihmal etmemeleri hususunda herhangi bir sorun kalmaz.⁴¹

Kādî Abdülcebbar'ın haber tanımında vaz' ve irade özel bir konumu haizdir. Zira ona göre bir sözün doğru veya yalan oluşu ilk vazolunduğu anlamda kullanılıp kullanılmadığına ve mütekellimin söz konusu anlamı kastedip kastedmediğine bakılarak tespit edilmektedir. Bu itibarla bir söze haber diyebilmek için sözün haber kalıbında gelmesi yeterli değildir. Bunun yanında söz sahibinin o sîga ile haber anlamını irade etmesi (*kast-ı mütekellim*) gerekir. Şayet mütekellim emir vermeyi kastedmişse söz emir, haber vermeyi kastedmişse haberdur. Mesela “Senden yapmanı istiyorum/أُرِيدُ مِنْكَ أَنْ تَفْعَلَ” ve “Yapmandan hoşlanmıyorum/أَكْرَهُ أَنْ تَفْعَلَ” ifadeleri haber kalıbında emir ve nehiy cümleleridir. Açıkça görülüyor ki Kādî Abdülcebbar'ın delalet anlayışında bir lafzın vazolunduğu anlamın dışında kullanılması, haberlerin karineyle mecazi olması ve haber sîgasıyla târizde bulunması tamamen mütekellimin iradesiyle mümkün olabilmektedir. Benzer şekilde Kādî Abdülcebbar'a göre bir mütekellim başkasına ait, fakat kendisinin benimsemediği bir sözü hikâye ederse, bu söz mütekellim için bir haber sayılmaz. Zira mütekellim burada sözün anlamını kastedmemekte, sadece nakilde bulunmaktadır. Mesela bir kişi Hristiyanların sözünü aktarma amacıyla onların “Mesih Allah'ın (c.c.) oğludur.” dediğini söylese, bu söz aktaran adına bir haber değildir. Çünkü aktaran kişi bu anlamı kastedmemiştir. Yine ikrah altındaki kişi görünüşte haber kalıbıyla küfür sözleri söyleyebilir, fakat o, bu sözlerin ifade ettiği manayı kastedmediği (irade) için dinden çıkmaz.⁴² Kādî Abdülcebbar'a göre bütün bunlar, bir sözün haber olup olmadığını tespit ederken sîganın yanı sıra sözün dilde ilk vazolunduğu anlamı ve mütekellimin kastını göz önünde bulundurmaya zorunlu kılmaktadır.⁴³

Bir sözün haber oluşunda vaz' ve iradenin şart koşılması Mu'tezilî halku'l-Kur'an görüşüyle de uyumludur. Zira Kādî Abdülcebbar'ın da müntesibi olduğu Mu'tezilî düşüncede vaz' ve irade, eylemin belirli bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini, yani hâdis olduğunu

³⁹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/321.

⁴⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/322.

⁴¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/322.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/323-326, 17/14-17; a.mlf., *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnân Muhammed Zerzûr (Kâhire: Dâru't-Türâs, t.y), 1/154.

⁴³ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/323-326.

gösteren önemli delillerdir. Onlara göre kelâmın vaz', kasıt ve iradeyle meydana gelmesi mahlûk olduğunu gösterir.⁴⁴

Başta Bâkılânî olmak üzere bazı usûlcüler Kādî Abdülcebbâr'ın, Cübbâilerin ve o dönemdeki diğer Mu'tezilîlerin benimsediği "ve" bağlaçlı haber tanımını, her haberin aynı anda doğru ve yalana ihtimalli olmasını gerektirdiğini öne sürerek eleştirmiştir. Zira onlara göre bu durumda tanım asla yalan ihtimali taşımayan âyetleri, hadisleri ve bedîhî gerçekleri kapsamaya elverişli olmamaktadır.⁴⁵ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin aktardığı kadarıyla Kādî Abdülcebbâr'ın benimsediği haber tanımını, bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle tanımlanması nedeniyle de eleştirilmiştir. Şöyle ki haber "Kendisi için doğru ve yalan denilebilen kelâm/الكَلَام الَّذِي يَصِحُّ فِيهِ الصِّدْقُ وَالْكَذْبُ" şeklinde doğru (sıdk) ve yalan (kizb) kavramlarıyla, doğru (sıdk) ve yalan (kizb) da "Bir şeyi olduğu şekilde haber vermek/هُوَ الْإِخْبَارُ عَلَى الشَّيْءِ عَلَى مَا هُوَ بِهِ" ve "Bir şey hakkında olduğundan farklı şekilde haber vermek/هُوَ الْإِخْبَارُ عَنِ الشَّيْءِ لَا عَلَى مَا هُوَ بِهِ" olarak, yani "haber verme/الْإِخْبَارُ" ifadesiyle tanımlanmıştır. Bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklanması anlamına gelen bu durum Kādî Abdülcebbâr'ın benimsediği haber tanımının meramı ifade etmede yetersiz olduğunu göstermektedir.⁴⁶ Kādî Abdülcebbâr bu eleştiriye şu şekilde karşılık vermiştir:

"Bizim 'kendisine doğru ve yalan denilebilen söz'le kastımız, konuşan kişiye 'doğru söyledin' veya 'yalan konuştun' demenin dil kuralları bakımından caiz olmasıdır. Biz haberin ne olduğunu biliyoruz. Onu tanımlarken amacımız haberin ne olduğunu öğretmek değildi. Aksine onu kelâmın diğer kısımlarından ayırmaktı. Dolayısıyla biz bilinmeyen bir şeyi yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklamadık."⁴⁷

Bu ifadeler Kādî Abdülcebbâr'ın efrâdını câmi ve ağıyarını mâni bir tanım oluşturmak yerine haberi kelâmın diğer kısımlarından ayırma amacında olduğunu bildiren açık bir beyandır. Bununla birlikte Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin de içinde bulunduğu birçok usûlcü onun bu cevabını yeterli bulmamıştır.⁴⁸

Kādî Abdülcebbâr'ın haberi tarif ederken üzerinde durduğu bir diğer husus, tanımda "يَجِبُ" fiilini değil, "يَصِحُّ" fiilini kullanmasıdır. Bunun nedeni, Câhiz (ö. 255/869) gibi ne doğru ne de yalan türünde üçüncü bir haber kategorisi ortaya atan kişilerin iddialarını ispat etmelerine imkân vermektir. Zira "sihhat" kaydı -ispat edildiği takdirde- üçüncü şikkın varlığına engel teşkil etmemektedir.⁴⁹ Bununla birlikte Kādî, üçüncü şikkın varlığını kabul etmez.⁵⁰

⁴⁴ Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğni*, thk. İbrahim el-Enbârî (Kahire: y.y., 1380/1960), 7/92-93; Veysi Ünverdi, *Kādî Abdülcebbâr'da İrâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 83-99.

⁴⁵ Bâkılânî'nin görüşü için bk. Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/215; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 105-106; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 4/215-218.

⁴⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74.

⁴⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74-75.

⁴⁸ Mesela bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 2/75; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî, *Îâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 416-417.

⁴⁹ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 15/322.

⁵⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 15/327-328.

Sonuç itibariyle Kādî Abdülcebbâr'ın daha önce görüşlerine yer verdiğimiz Mu'tezilî usûlcüler gibi haberi doğru ve yalan kavramlarıyla açıkladığını, ilaveten sîganın vaz' ve irade birlikteliğiyle haber olabileceğini iddia ettiğini görmekteyiz. Onun bir söze haber denebilmesi için doğru ve yalan özellikleriyle vasıflanmanın yanında vaz' ve iradeyi de şart koşması, haberi itikadî görüşüne uygun bir şekilde tanımladığını, dilcilerin görüşlerini ve tanımlarını delil getirmesi ise konuyu Arap dilini referans göstererek temellendirmeye çalıştığını göstermektedir. Yine o, tanımda “بَصِيحٌ” fiilini kullanarak Câhiz'in birtakım itikadî ve dilbilimsel öncüllerle⁵¹ ortaya attığı “ne doğru ne de yalan haber” kategorisine karşı çıkmayı hedeflemiştir. İlaveten Kādî Abdülcebbâr'ın haberin “ve” bağlacıyla tanımlanmasının bir sözün aynı anda beraberce doğru ve yalanla nitelenmesini gerektirmeyeceğini iddia etmesine karşılık -birazdan açıklayacağımız şekilde-Bâkılânî'nin onun tanımını bu yönden eleştirmesi ve konuyu kelâm-ı nefsî tartışmasıyla ilişkilendirmesi, haberin o dönemde dilbilimsel ve itikadî boyutuyla tartışıldığını gösteren bir diğer delildir. Kısaca Kādî Abdülcebbâr'ın bilgi anlayışında haberin fikhî, itikadî ve dilbilimsel boyutu olan disiplinler arası bir kavram olduğu söylenebilir.

4. Tanımda Kelâm-ı Nefsî İzleri ve Tartışmaların Alevlenmesi: Bâkılânî ve Kādî Abdülvehhâb

Bâkılânî haberi “Kendisine doğru veya yalan denilmesi uygun olan kelâm/ مَا يَصِيحُ أَنْ يَدْخُلَهُ / الصِّدْقُ أَوْ الكِذْبُ” olarak tanımlamaktadır. Ona göre de bir kelâmın haber olabilmesi için mutlaka doğru veya yalandan biriyle nitelenebilmesi gerekir.⁵²

Bâkılânî'nin, Mu'tezile'nin genelinin benimsediği haber tanımını “ve” bağlacını “veya” bağlacıyla değiştirerek düzelttiği görülmektedir. Onun amacı, tanımını, kesin bir şekilde doğru olup asla yalan ihtimali taşımayan Kur'ân ayetlerini, hadisleri ve “gök üstümüzdedir” gibi bedîhî gerçekleri kapsayan ve kesin bir şekilde yalan olup asla doğru olma ihtimali bulunmayan şirk sözleri ile gerçeğe aykırı bilgileri çıkararak efrâdını câmi ve ağıyârını mani bir tanım haline getirmektir. Zira Bâkılânî'ye göre tanımda “ve” bağlacının kullanılması bütün haberlerin aynı anda hem doğru hem de yalanla nitelenmesini gerektirmektedir ki bu doğru değildir.⁵³ Bununla birlikte Ebû Abdillâh el-Mâzerî'nin (ö. 536/1141) aktardığı kadarıyla Bâkılânî'nin söz konusu düzeltmesi o dönemde bazı kişiler tarafından şu iki nedenden ötürü eleştirilmiştir:

1. Haber “ve” bağlacıyla tanımlandığında Bâkılânî'nin dediği şekilde bir sorun oluşmaz. Zira “ve” bağlacı kullanan usûlcülerin amacı haber cinsini kelâmın diğer kısımlarından ayırmaktır. Yoksa onlar bizzat her bir haberin doğru ve yalana ihtimalli olacağını ne kastetmişler ne de iddia etmişlerdir. Daha da önemlisi haberlerin bir kısmının doğru bir kısmının da yalan olduğu hususunda herkes ittifak halindedir. Bu yüzden haberin “ve” bağlacı kullanılarak tanımlanmasında Bâkılânî'nin dediği şekilde bir sorun bulunmamaktadır.⁵⁴ Haberi “ve” bağlacıyla tanımlayan Kādî Abdülcebbâr'ın Bâkılânî'nin yukarıdaki eleştirisine aynı cevapla karşılık verdiğini söylemiştik.⁵⁵

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî en-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfîî, *el-Bahrü'l-muhîr fî usûli'l-fikh*, nşr. Dâru'l-Kütübî (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1. Basım, 1414/1994), 6/83.

⁵² Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Lübnan: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1408/1987), 433-434.

⁵³ Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Telhîsü'l-takrîb*, thk. Abdullah Cevlem en-Nibâlî - Beşir Ahmed el-Ömerî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 2/275-277; a.mlf., *el-Burhân*, 1/215.

⁵⁴ Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 416-417.

⁵⁵ Ancak Kādî Abdülcebbâr eleştirinin kime ait olduğunu açıklamamıştır. Ayrıntılı bilgi için araştırmanın bir önceki başlığına bk.

Mâzerî Bâkılânî'ye yöneltilen bu eleştiriyi makul bulmamaktadır. Zira ona göre efrâdını câmi ve ağıyârını mâni bir tanımın, tanımlanan şeyin bütün fertlerini kapsamaya elverişli ve onların her biri için geçerli olması gerekir. Mesela hareketi “yer değişikliği” olarak tanımladığımızda, onun bütün fertlerini kapsamına alabilen efrâdını câmi ve ağıyârını mâni bir tanım olabilmesi için hareket ettiğini söylediğimiz bütün şeylerin yer değiştirmesi şarttır. Aynı şekilde haberi kendisine doğru ve yalan denilebilen söz olarak tanımladığımızda da haber dediğimiz bütün sözlere doğru ve yalan denilebilmesi gerekmektedir. Bu yüzden Mâzerî'ye göre Bâkılânî haberin tanımına yönelik eleştirisinde haklıdır.⁵⁶

2. Aynı sorun Bâkılânî'nin “veya” bağlacı tanımını için de söz konusudur. Zira “veya” bağlacı sebebiyle doğru haberin yalan habere bedel olarak doğru, yalan haberin de doğru habere bedel olarak yalan olması gerekmektedir. O halde bütün haberler ilk başta yine iki özellikle nitelenmektedir. Oysa bir kişi “ben insanım” dediğinde bu sözün doğru olduğunu ve asla yalan olmayacağını, “ben insan değilim” dediğinde de bu sözün yalan olduğunu ve asla doğru olmayacağını bilebiliriz. Bu durum Bâkılânî'nin tanımının da kendi eleştirisine maruz kaldığını ve söz ettiği sorunu çözebilen bir tanım ortaya koyamadığını göstermektedir.⁵⁷

Bâkılânî'nin öğrencisi ve dönemin meşhur Mâlikî fakihlerinden⁵⁸ biri olan Kâdî Abdülvehhâb, Bâkılânî'ye yöneltilen ikinci eleştirinin güçlü olması nedeniyle haberi “Sîğası doğru veya yalana ihtimalli olan söz/صِيغَةُ الصِّدْقِ أَوْ الْكُذْبِ” olarak yeniden tanımlamıştır. Ancak ona göre Hz. Peygamber'in haberleri gibi daima doğru olup asla yalan ihtimali bulunmayan haberler dil kuralları, sîga ve vaz' bakımından doğru ve yalana ihtimallidir. Her ne kadar akıl yoluyla onların daima doğru olduğu bilirse de bu, sîganın iki özelliğe ihtimalli olmasına engel olmamaktadır.⁵⁹ Bu durumda Kâdî Abdülvehhâb, bütün haberlerin dil kuralları, sîga ve vaz' bakımından doğru ve yalana ihtimalli olabileceğini kabul etmiş, sözün niteliğinin de aklen bilineceğini belirtmiştir. Onun sîga ve mana ayırımı yapması, kelâm-ı nefî teorisine dair bir işaret kabul edilebilir. Haddizatında açıkça dile getirmese de Bâkılânî'nin dahi haberi kelâm-ı nefî teorisine uygun bir mahiyette tanımlamaya çalıştığını düşünebiliriz. Şöyle ki Bâkılânî'nin de müntesibi olduğu Eş'arîlere göre Allah (c.c.) ezeli olarak Sâdikun li-nefsihîdir. Yani Eş'arî düşüncede sîdk, Allah'ın (c.c.) zâtî sıfatlarından. Bir vasfî zâtî itibariyle taşıyanın onun zıddı ile vasıflanması imkânsız olduğu için Allah'ın (c.c.) Zât'ı itibariyle doğru sözlü olması, kelâmullahın mutlak surette doğruluğunu gerektirmektedir.⁶⁰ Böyle olunca da Mu'tezile'nin iddiasının aksine Allah'tan (c.c.) asla yalan sadır olmayacağını hüsün-kubuh meselesi kapsamındaki aklî delillerle ispat etmeye gerek kalmamaktadır.⁶¹ Aksi halde eğer tanımda “ve” bağlacına yer verilseydi, bir sözün haberin kapsamına girmesi için doğru ve yalan vasıflarına eşit bir şekilde ihtimalli olması gerekir ve kelâmullah da bu bakış açısıyla ele alınacağı için Allah'tan (c.c.) asla yalan sadır olmayacağını aklî ilkelerle ispat etmek gerekebilirdi. Bu durumun farkında olan Bâkılânî “veya” bağlacını kullanarak hem doğru ve yalan olabilen insan sözlerini hem de sadece doğru olup asla yalan ihtimali taşımayan Kelâmullah'ı ve “dört ikiden büyüktür” önermesi gibi bedîhî gerçekleri tam anlamıyla kapsayan bir haber tanımını oluşturmak istemiş olabilir. Ne var ki o dönemde bu anlamı ifade etmediği

⁵⁶ Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 416-417.

⁵⁷ Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 417.

⁵⁸ Ferhat Koca, “Kâdî Abdülvehhâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/113-114.

⁵⁹ Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 417.

⁶⁰ Bâkılânî, *Temhîd*, 386.

⁶¹ Mu'tezile'nin görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/72, 77, 80, 83.

gerekçesiyle Bâkılânî'nin haber tanımı da eleştirilmiştir. Her ne olursa olsun tartışmanın bu yönü, meselenin kelâmî boyutunu; ilâhî adalet ve Kelâmullah'ın mahiyeti konularıyla ilişkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Dahası, Bâkılânî *et-Temhîd* adlı eserinde bir varlığın mahiyeti itibariyle sahip olduğu sıfatların doğru ve yalanla nitelenmesinin mümkün olmadığını, sadece işitilen ve insan ifadesi olan sıfat ve haberin doğru ve yalana ihtimalli olduğunu söyleyerek yine kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsî ayırımına dikkat çekiyor olmalıdır.⁶² Söz gelimi Bâkılânî'ye göre bir kişi “Zeyd hayat sahibidir, âlimdir, kadirdir” dediğinde bu söz Zeyd için hem bir vasıf hem de bu vasıfların Zeyd'de bulunabileceğini gösteren doğru veya yalana ihtimalli bir haberdur. Ancak Zeyd'in bilgi ve kudretinin Zeyd'deki varlığı mahiyeti itibariyle (بِدَائِهِ) düşünüldüğünde bilgi ve kudret sıfatları doğru ve yalanla nitelenemezler. Çünkü bir varlığın zâtî özelliği olan bir şeyin doğru ve yalan olması söz konusu olmaz. Benzer şekilde eğer Allah (c.c.) kendisini “Allah (c.c.) Âlim'dir, Kadîr'dir ve Hayat Sahibi'dir” şeklinde nitelerse, bu nitelendirme, kendisine Allah'ın (c.c.) ilmi ve kudreti denemediği gibi bunların gayrı da denemeyen bir manadır. Bâkılânî, devamında bu konuyu Allah'ın (c.c.) Zâtî sıfatlarından olan kelâmın kıdemini, halku'l-Kur'ân görüşünün de yanlışlığını açıklarken tekrar ele alacağını dile getirmektedir. Bu ifadeler ve benzerleri nedeniyle Mu'tezile ve Eş'ariyye arasında söz cinsinden olan haberin varlığına ve niteliğine yönelik vuku bulan bütün tartışmalar köken itibariyle halku'l-Kur'ân ve kelâm-ı nefsî teorilerine dayandırılabilir.⁶³

Sonuç itibariyle Bâkılânî'nin, doğru ve yalan kavramlarıyla açıklanan mevcut haber tanımını kabul ettiğini, fakat daima doğru olup asla yalan ihtimali bulunmayan haberleri doğrudan kapsayabilmesi için tanımdaki “ve” bağlacını “veya” bağlacıyla değiştirdiğini görmekteyiz. Ne var ki onun tanımı da aynı gerekçeyle eleştirilmiş, sırf bu yüzden Kādî Abdülvehhâb haberi yeniden “اِحْتَمَلَتْ” fiilini kullanarak tanımlamıştır. Bâkılânî'nin konuyu itikadî boyutuyla birlikte ele alması tıpkı Kādî Abdülcebbâr gibi onun bilgi anlayışında da haberin fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat arasında ortak, disiplinler arası bir kavram olduğunu göstermektedir. Yine meselenin itikadî boyutunun halku'l-Kur'ân ve kelâm-ı nefsî teorileriyle ilişkisi ve kullanılan bağlaçların tanıma etkisine yönelik öne sürülen argümanlar, haberin o dönemde özellikle Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler arasında tartışıldığını gösterebilir. Bâkılânî, (بِدَائِهِ) kaydı çerçevesindeki açıklamaları dolayısıyla başta Gazzâlî olmak üzere bazı usûlcüler etkilemiş,⁶⁴ hatta Mâlikî usûlcü Şehâbeddin el-Karâfî (ö. 684/1285), haberi “Zâtî itibariyle doğru ve yalana ihtimalli olan söz/هُوَ الْمُحْتَمَلُ لِلصِّدْقِ وَالْكَذْبِ لِذَائِهِ” olarak, yani bizzat (بِدَائِهِ)⁶⁵ kaydıyla tanımlamıştır.⁶⁶

5. Habere Yeni Tanım Arayışları: Ebü'l-Hüseyin el-Basrî

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, tıpkı Kādî Abdülcebbâr gibi haberin hususî bir kelâm olduğunu, bu nedenle işaret ve delalet yoluyla aktarılan bilgiye hakikaten haber denilmeyeceğini belirterek söze başlar. Yine Basrî'ye göre de haber sîgasıyla bazen emir kastedilebildiği için bir sözün haber olup olmadığını belirlemede temel şartlardan biri iradedir. Yani sîganın haber kalıbı

⁶² Çünkü Bâkılânî konunun öncesinde genel olarak sıfatları ele almış, en sonunda da bu konuyu halku'l-Kur'ân'ın yanlış bir görüş olduğunu açıklarken tekrar dile getireceğini söylemiştir. Bâkılânî, *Temhîd*, 241-246.

⁶³ Bâkılânî, *Temhîd*, 245-246.

⁶⁴ Gazzâlî'nin haber tanımı analiz edilirken bu hususa değinilmiştir.

⁶⁵ (بِدَائِهِ) kaydının haberin tanımına etkisi ve sonraki asırlardaki âlimler tarafından kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İrmak, *Klasik Dilbiliminde Haber ve İnşa*, 67-68.

⁶⁶ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *Şerhu Tenkihi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (b.y.: Şirketü't-Tıbbâti'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1393/1973), 346.

olmasının yanında konuşanın o sözle haber vermeyi dilemiş (irade) olması gerekmektedir.⁶⁷ O halde Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin de haberin tanımıyla ilgili görüşlerini kendi itikadî düşüncesine uygun bir şekilde temellendirdiği söylenebilir.⁶⁸

Dilcilerin haberi “Kendisine doğru ve yalan demek mümkün olan söz/ كَلَامٌ يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ وَالْكَذْبُ” şeklinde tanımlandıklarını açıklayan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, sonrasında kendisinden önceki Mu'tezilî usûlcülerin “Muhammed (s.a.v.) ve Müseylime (nübüvvet iddiasında) doğru söylüyorlar” sözünün haberin tanımına girip girmediğiyle ilgili görüşlerini aktarmaktadır. Ona göre Ebü Ali el-Cübbâî, Ebü Hâşim el-Cübbâî, Ebü Abdullah el-Basrî ve Kādî Abdülcebbâr'ın⁶⁹ bu konudaki açıklamaları sorunu çözebilecek nitelikte değildir. Bununla birlikte o, mezkûr sözün durumu hakkında yorum yapmamıştır.⁷⁰ Büyük olasılıkla bunun nedeni Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin haberi -birazdan açıklayacağımız üzere- yeniden ve bu sözü de kapsayacak şekilde tanımlaması olabilir.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî daha sonra kendisinden önceki Mu'tezilî usûlcülerin genelinin benimsediği haber tanımının -Kendisine doğru ve yalan dâhil olan söz/ كَلَامٌ يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ وَالْكَذْبُ- bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklanması kabilinden meramı ifade etmede yetersiz bir tanım olduğu gerekçesiyle eleştirildiğini aktarır. Kādî Abdülcebbâr bu eleştiriye şu iki şekilde karşılık vermiştir:

1. Kendilerinin asıl amacı haberi tanımlamaktan ziyade onu kelâmın diğer kısımlarından ayırmaktadır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bu cevabı yeterli bulmaz. Çünkü haberin, doğru (sıdk) ve yalan (kizb) olmakla, doğru (sıdk) ve yalanın (kizb) da haber olmakla açıklanması sanki “haber, haber olduğu için diğerlerinden ayrılır” ve haber, haberdir” demek gibidir. Bu da Kādî Abdülcebbâr'ın iddiasının aksine mevcut haber tanımının onu kelâmın diğer kısımlarından ayırma hususunda yeterli olmadığını göstermektedir.⁷¹

2. Haberın tanımıyla dilcilerin konuşan kişi için “Doğru söyledin” veya “Yalan konuştun” demeyi mahzurlu görmedikleri bir açıklama kastedilmiş, yoksa efrâdını câmi ve ağıyarını mâni bir tanımlama yapılmaya çalışılmamıştır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bu cevabı da yeterli bulmamıştır. Çünkü dilcilerin konuşan kişiye “Doğru söyledin” veya “Yalan konuştun” demeyi caiz görmeleri için önce bu ifadelerin hangi sîgalar için kullanıp hangi sîgalar için kullanılmayacağını belirlemeleri gerekmektedir. Bu da Kādî Abdülcebbâr'ın cevabının pek doğru olmadığını göstermektedir.⁷²

Mevcut eleştirileri haklı, verilen cevapları da yetersiz bulan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, haberi yeniden ve orijinal bir içerikle şu şekilde tanımlamaktadır: “Haber, onay verme veya reddetme bakımından bir şeyi/işi diğerine eklemek suretiyle meramını kendi başına ifade eden

⁶⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/73.

⁶⁸ Meselenin irade sıfatı özelindeki itikadî boyutuna Kādî Abdülcebbâr'ın görüşünü açıklarken değinmiştik.

⁶⁹ Cübbâilerin, Ebü Abdullah el-Basrî'nin ve Kādî Abdülcebbâr'ın bu sözün haberin tanımına girip girmediğiyle ilgili görüşlerini ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin eleştirilerini araştırmamızın önceki başlıklarda açıkladığımız için burada tekrar vermedik.

⁷⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/74.

⁷¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/75.

⁷² Basrî, *el-Mu'temed*, 2/75. Aslında Kādî, bu cevabı “Hz. Peygamber ve Müseylimetülkezzâb nübüvvet iddialarında doğru söylüyorlar” sözüne cevap olarak aktarmıştır. Ancak bu ifade Mu'tezilîlere “Kendisine doğru ve yalan denilebilen söz” şeklindeki haber tanımının işlevselliğine yönelik sorulduğu için Basrî, Kādî'nin cevabını tanıma dair bir eleştiriye cevap olarak aktarmıştır. Kādî Abdülcebbâr'ın bu konudaki görüşlerini araştırmamızın önceki bölümlerinde “Hz. Peygamber ve Müseylimetülkezzâb nübüvvet iddialarında doğru söylüyorlar” ifadesi çerçevesinde açıklamıştık.

kelâmdır/إنباتا/أمر من الأمور إلى أمر من الأمور نفيًا أو إنباتا/” kaydı ile emirler haberin tanımından çıkarılmıştır. Çünkü emir, fiilin vâcip oluşunu kendisi itibariyle değil, talep sonrasında gerektirir.⁷³

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haberin tanımında iradenin önemine değinmesi ve Kâdî Abdülcebbar dolayısıyla dâililerin bazı yaklaşımlarını değerlendirmesi, onun da meseleyi fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisi çerçevesinde incelediğini göstermektedir. O, kendisinden önceki dönemlerde Mu'tezilî ve Eş'arî usulcülerin benimsediği ve doğru-yalan kavramlarıyla açıklanan meşhur haber tanımına yöneltilen eleştirileri haklı bulmuş ve onu düzeltmek yerine orijinal bir içerikle yeniden tanımlamıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımının, kastettiği manaya açık bir şekilde delalet eden ve haberi, kelâmın emir gibi diğer kısımlarından ayıran bir tanım olduğu söylenebilir. Yine Basrî'nin haber tanımı orijinalliği bir yana literatürde çokça atf alan, birçok usûlcünün hakkında olumlu veya olumsuz yorumda bulunduğu bir tariftir. Söz gelimi Hanefî usûlcü Üsmendî (ö. 552/1157 [?]) mevcut haber tanımlarının en doğrusunun Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin tanımı olduğunu savunmuş,⁷⁴ Mâlikî usûlcü İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) de haberi orijinal ifadelerle tanımlamakla birlikte kendisinden önceki tanımlar içinde en makulünün Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımı olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Başta Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210),⁷⁶ Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233)⁷⁷ ve Râzî'nin takipçileri olmak üzere⁷⁸ birçok Eş'arî usûlcü ve büyük dilbilimci Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) gibi bazı Mu'tezilîler⁷⁹ ise Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımını sıfatları haberin tanımından çıkaramadığı gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Bütün bunlar Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımının İslâmî literatürdeki etkisini gösteren önemli delillerdir.

6. Haberin Tanımında Uzlaşma Arayışları: Cüveynî

Cüveynî, Bâkılânî'nin *et-Takrîb* adlı eserini özetlediği *et-Telhîs*'te haberi “Doğru veya yalan olabilmekle nitelenen söz/كَذِبًا أَوْ كَذِبًا” ve “Kendisine doğru veya yalan denebilen şey (söz)/هُوَ الَّذِي يَتَّصِفُ بِكَوْنِهِ صِدْقًا أَوْ كَذِبًا” olarak iki farklı şekilde tanımlamıştır. Bunlardan ikincisi Bâkılânî'nin haber tanımına oldukça yakındır. Her iki tanımın da dikkat çeken özelliği, bir sözün haber olabilmesi için doğru ve yalan vasıflarıyla nitelenebilirliğinin şart koşulması ve mezkûr iki vasfın “veya” bağlacıyla ifade edilmesidir. Cüveynî, *et-Telhîs*'te dâililerin ve pek çok usulcülün haberi “Kendisine doğru ve yalan denebilen olan söz/كَذِبًا أَوْ كَذِبًا” olarak, yani doğru ve yalanla nitelenebilme özelliğine göre tanımladığını, bununla birlikte tanımda “veya” bağlacı yerine “ve” bağlacını kullanarak hata ettiklerini söylemektedir. Çünkü “ve” bağlacının “toplamak” anlamına delalet etmesi, doğru ve yalan vasıflarının bütün haberlerde

⁷³ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/75.

⁷⁴ Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdilber (Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1412/1992), 370.

⁷⁵ Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed el-İsfahânî, *Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mahzar Bekâ (Suud: Dâru'l-Medenî, 1406/1986), 1/623.

⁷⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/219-220.

⁷⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/9.

⁷⁸ Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî, *et-Tahsil mine'l-Mahsûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebü Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 2/92-93; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısri el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Âdil ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995), 6/2785-2786; Ebü Abdillâh Safiyyüddîd Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Hindî el-Urmevî, *el-Fâ'ik fi usûli'l-fikh*, thk. Mahmûd Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/138; a.mlf., *Nihâyetü'l-vüsûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Sâlih b. Süleymân Yûsuf – Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996), 7/2704.

⁷⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, 165.

beraberce bulunmasını gerektirmektedir ki böyle bir şey imkânsızdır. Zira bir haber belirli içerikte doğru veya yalan sayıldıktan sonra aynı içeriğe rağmen zıddı ile nitelenemez. Daha da önemlisi, Cüveynî'ye göre Allah'ın (c.c.) verdiği haber, herhangi bir kişinin Allah'ın (c.c.) tek olduğuna yönelik verdiği haber ve zaruri bilgi ifade eden haberler yalan ihtimali taşımazlar. Benzer şekilde bir kişinin Allah'a (c.c.) şirk koştuğu veya zaruri bir bilgiyi reddettiği haber de doğru ihtimali taşımaz.⁸⁰ Tanımda “ve” bağlacını kullanmanın sözü edilen ayırma engel olduğunu belirten Cüveynî, ısrarla haberin “Doğru veya yalan olabilmekle nitelenen söz/ هُوَ الَّذِي يُتَّصَفُ بِكَوْنِهِ صِدْقًا أَوْ كَذِبًا” olarak, yani “veya” bağlacıyla tanımlanması gerektiğini iddia etmektedir.⁸¹

Cüveynî, *el-Burhân* adlı eserinin “ahbâr” bahsinde ise söze “Haberler, kelâm-ı nefsi teorisini benimseyenler için nefiste kâim bir mana olan kelâmın kısımlarından bir tanesidir” diyerek başlamış, böylece söz cinsinden olan habere taalluk eden bahisleri doğrudan kelâm-ı nefsi teorisiyle ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte o, bu eserinde haberi tıpkı Kâdî Abdülcebbâr'ın da içinde bulunduğu birtakım Mu'tezilîler gibi “Kendisine doğru ve yalan dâhil olan söz/ هُوَ الَّذِي يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ وَالْكَذِبُ” olarak, yani “ve” bağlacıyla tanımlamış ve bu tanımın haberi kelâmın diğer kısımlarından ayırmaya yetecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Cüveynî, konunun devamında Bâkılânî'nin tanımda “veya” bağlacını kullandığını ve bu bağlaç sayesinde bir lafzın haber olabilmesi için doğru ve yalan vasıflarıyla beraberce nitelenmesinin gerektiği şeklinde yanlış bir düşüncenin önüne geçildiğini de açıklamaktadır. Bununla birlikte o, *el-Burhân* adlı eserinde *et-Telhîs*'teki yaklaşımının tam aksine “ve” bağlaçlı tanımı daha doğru bulmaktadır. Zira ona göre haberi “ve” bağlacıyla tanımlayanlar her bir haberin bireysel olarak doğru ve yalanla niteleneceğini iddia etmemişler, sadece haberi bir söz cinsi olarak tanımlamayı hedeflemişlerdir. Doğru ve yalan da haber cinsine giren sözlerin nitelendiği özelliklerdir.⁸²

Açıkça görülmektedir ki Cüveynî *et-Telhîs* ve *el-Burhân* adlı fıkıh usûlü eserlerinde haberi iki farklı şekilde tanımlamış, ilk önce haberin “veya” bağlacıyla tanımlanmasını zorunlu görürken daha sonra “ve” bağlacının daha uygun olduğunu savunmuştur. Onun, daha önce kaleme aldığı ve Bâkılânî'nin *et-Takrîb* adlı eserini özetlediği *et-Telhîs*'teki açıklamaları Bâkılânî'nin bu konudaki görüşleriyle birebir aynı, *el-Burhân*'daki yaklaşımı ise biraz farklıdır. Daha da önemlisi, Cüveynî'nin *el-Burhân*'daki açıklaması Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbâr'ın “ve” bağlaçlı haber tanımının yeterliliğine dair öne sürdüğü delillerden biridir.⁸³ Onun böyle bir tavır takınmasının arkasında Bâkılânî'nin “veya” bağlaçlı tanımının da benzer eleştirilere maruz kalması ve meramı ifade etmede yetersiz görülmesi yatıyor olabilir. Yine Cüveynî, dilcilere atf yapmanın yanı sıra her iki eserinde de meseleyi itikadî boyutuyla ve kelâm-ı nefsi teorisine uygun bir şekilde incelemiştir.⁸⁴ Bu da onun haberin tanımıyla ilgili meseleleri fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilişkisi çerçevesinde incelediğini göstermektedir.

7. Haberin Tanımında Eş'arî Geleneğe Bağlı Bir Usûlcü: Gazzâlî

Gazzâlî *el-Müstasfâ*'da haberin “Kendisi hakkında tasdik etme veya yalanlama mümkün olan söz/ الْقَوْلُ الَّذِي يَتَطَرَّقُ إِلَيْهِ التَّصْدِيقُ أَوْ التَّكْذِيبُ” ve “Kendisine doğru veya yalan denilebilen söz/ الْقَوْلُ

⁸⁰ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbü'rî, *Kitâbü't-Telhîs fi usûli'l-fikh*, thk. Abdulah Cevlim en-Nebâlî - Beşir Ahmed el-'Umerî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts), 2/275.

⁸¹ Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, 2/275-277.

⁸² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/215.

⁸³ Kâdî Abdülcebbâr'ın iddialarını ve delillerini hem onun haber tanımını hem de Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımını analiz ederken aktardık. Ayrıntılı bilgi için araştırmanın ilgili bölümlerine bk.

⁸⁴ Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, 2/275; a.mlf., *el-Burhân*, 1/215.

”الَّذِي يَدْخُلُهُ الصِّدْقُ أَوْ الْكُذْبُ” olarak tanımlanabileceğini dile getirmektedir. Ona göre de ikinci tanımın “veya” bağlaçlı versiyonu “ve” bağlaçlı versiyonundan daha üstündür. Zira “ve” bağlaçlı bütün haberlerin doğru ve yalana ihtimalli olmasını gerektirmektedir ki bu doğru değildir. Şöyle ki bir habere aynı anda doğru ve yalan denemez. Benzer şekilde Allah’ın (c.c.) kelâmının yalan olabileceği asla düşünülemez. Yine gerçekleşmesi imkânsız olan şeylerin varlığına yönelik haberler asla doğru olamaz. Bu yüzden Gazzâlî, doğru ve yalan kavramlarıyla açıklanan en doğru haber tanımlarının “veya” bağlaçlı kullanılan tanımlar olduğunu söylemektedir.⁸⁵ O halde Gazzâlî’nin haberi tanımlarken Bâkılânî’nin *et-Takrîb*’de, Cüveynî’nin de *et-Telhîs*’te gözettiği hususlara dikkat ettiğini ve haberi Eş’arî düşünceye uygun bir mahiyette tanımlamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Gazzâlî haberi tanımladıktan sonra haber-kelâm ilişkisinden de bahsetmektedir. Ona göre haber, nefisle kaim olan kelâmın kısımlarındandır. Sîgaları kesik seslerden meydana gelen ibare ise konuşanın nefisteki manayı söze dökmeyi kastetmesi itibarıyla haber sayılsa da li-zâtihî (لذاته) haber değildir. Kelâm-ı nefis ise mahiyeti ve cinsi itibarıyla haber olduğu için konuşanın kastı sebebiyle değişmez.⁸⁶

Görüldüğü üzere Gazzâlî haberin tanımında olduğu gibi (لذاته) kaydının önemi hususunda da Bâkılânî’yi takip etmektedir.⁸⁷ Onun da tıpkı Bâkılânî ve Cüveynî gibi haberin tanımını itikadî boyutuyla birlikte incelediğini görmekteyiz. Ancak Gazzâlî sonrası dönemde Eş’arîlerin haber tanımlarında önemli değişimler olmuş, bunun sonucunda haber daha farklı ve daha orijinal içeriklerle tanımlanmıştır.⁸⁸

8. Değerlendirme Tarzında Kısa Bir Mukayese

Cübbâîlerin ve takipçilerinin “kendisine doğru ve yalan denilebilen söz” şeklindeki haber tanımı Bâkılânî öncesi dönemde genel itibarıyla “Muhammed (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb nübüvvet iddiasında doğru söylüyorlar” sözünü kapsamına alıp almadığı yönüyle tartışılmıştır. Cübbâîlerin ve takipçilerinin bu sözün mezkûr haber tanımını ihmal etmediğini savunmaları bir yana, Eş’arî’nin konuyla ilgili görüşünü açıkladığı eserinde Mu‘tezilîlerin tanımına yönelik bir eleştirisi bulunmamaktadır. Bâkılânî’nin Cübbâîlerin ve takipçilerinin tanımını “ve” bağlaçlı kullanılması nedeniyle eleştirmesi bu konuda yeni bir tartışma başlatmış, yanı sıra haberin tanımına kelâmî boyut kazandırmıştır. Çünkü Bâkılânî, toplamak anlamına delalet eden “ve” bağlacının daima doğru olan kelâmullahın, hadislerin ve bedihî gerçeklerin haberin tanımına dâhil olmasına engel olduğunu düşünmektedir. Onun önerisi ise haberin “veya” bağlaçlı kullanılarak tanımlanmasıdır. O, böylece haberin Eş’arî düşünceye uygun bir mahiyette, sâdikun li-nefsihî olan Allah’ın (c.c.) sözlerini doğrudan kapsamına alabilecek bir içerikte tanımlanacağını iddia etmiştir. Bâkılânî’nin meselenin halku’l-Kur’ân ve kelâm-ı nefis tartışmalarıyla ilişkili yönüne dair açıklamaları bununla sınırlı

⁸⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 105-106.

⁸⁶ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 106.

⁸⁷ Bâkılânî ve Gazzâlî, (بذاته) li-zâtihî kaydını haberin tanımına bizzat dâhil etmeseler de sonraki dönemlerde bazı âlimler onu haberin tanımına dâhil etmişlerdir. Ancak bu ilavenin tanımda yer alması haberin dış dünyadaki gerçekliği kriterini devre dışı bıraktığı için bazı kimselerce eleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Irmak, *Haber ve İnşa*, 67-68. Benzer kullanımlar için bkz. Seyyid Ahmed Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî*, nşr. el-Mektebetü’l-Asriyye (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts), 55; Hasan b. İsmail b. Hasan b. Abdürrazzâk el-Cenâhî, *el-Belâgatü’s-sâfiyye fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî*, nşr. el-Mektebetü’l-Ezheriyye (Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâsi’l-Kâhire, 1427/2006), 92.

⁸⁸ Mesela bk. Râzî, *Nihâyetü’l-icâz fi dirâyeti’l-i’câz*, thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu (Beyrut: Dâru Sâdır, 1425/2004), 74; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/9.

değildir. O, bir varlığın zâtı itibarıyla sahip olduğu özelliklerin doğru ve yalana ihtimalli olmayacağını söyleyerek tartışmayı lafzî kelâma özgü kılmayı hedeflemiştir. Dönemin meşhur Mu'tezilî usûlcüsü Kādî Abdülcebbâr ise amaçlarının haberi kelâmın diğer kısımlarından ayırmak olduğunu belirterek, böyle bir iddianın tanıma hâle getirmeyeceğini savunmuştur. Kādî Abdülcebbâr'ın kendi benimsedikleri tanımın dâhil olanların da benimsediği bir tanım olduğunu belirtmesi, konunun en az kelâm ilmi kadar belâgat ilmiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Kādî Abdülcebbâr'ın bir sözün haber olabilmesi için doğru ve yalanla nitelenmeye elverişli olmanın yanında vaz' ve irade şartlarını da taşıması gerektiğini belirtmesi, en az Bâkılânî kadar onun da meseleyi halku'l-Kur'ân ve kelâm-ı nefsî tartışmalarıyla ilişkili bir şekilde incelediğini göstermektedir. Bâkılânî'nin haberin tanımıyla ilgili bu düzeltmesinin aynı gerekçelerle eleştirilmesi ve yetersiz görülmesi, Kādî Abdülvehhâb gibi bazı Eş'arî usûlcülerini alternatif tanım arayışlarına götürmesi bir yana, söz konusu tartışma sonraki asırlarda yaşayan Cüveynî ve Gazzâlî gibi Eş'arî usûlcüler tarafından da sürdürülmüştür. Mu'tezilî usûlcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ise Cübbâilerin ve takipçilerinin haber tanımlarına yöneltilen eleştirileri haklı bulduğu için haberi orijinal ifadelerle yeniden tanımlamış ve halku'l-Kur'ân ile kelâm-ı nefsî tartışmasından ziyade efrâdını câmi ve ağyârı mâni bir tanım oluşturmayı hedeflemiştir. Gerek Cübbâilerin ve takipçilerinin gerekse Eş'arîlerin benimsediği haber tanımı itikadî argümanlardan soyut olarak bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklandığı, meramı ifade etmede yetersiz bir tanım olmasından ötürü de eleştirilmiştir.

Cübbâilerden Râzî öncesi döneme kadarki süreç merceğe altına alındığında haberin tanımıyla ilgili tartışmaların çeşitli fıkıh usûlü ve kelâm eserlerinde incelendiğini ve kimi zaman bazı dâhil olanların görüşlerine de yer verildiğini görmekteyiz. Bu da haberin tanımının ve mahiyetinin fıkıh usûlü, kelâm ve belâgat ilimleri arasındaki ortak konulardan biri olduğuna yönelik önemli bir delil sayılabilir.

Sonuç

Mu'tezilî ve Eş'arî usûlcüler 3./9. yüzyıldan 6./12. yüzyıla kadarki süreçte genel olarak "Kendisine doğru ve yalan denilebilen söz" şeklindeki, doğru ve yalan kavramlarıyla açıklanan haber tanımını benimsemişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunun tek istisnası Mu'tezilî usûlcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'dir.

"Kendisine doğru ve yalan denilebilen söz" şeklindeki tanım 3./9. yüzyılda tutarlılık ve işlevsellik bakımından tartışılmıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'den önceki Mu'tezilî usûlcüler bu tanımın işlevselliğini genel olarak "Nebî (s.a.v.) ve Müseylimetülkezzâb peygamberlik iddialarında doğru konuşuyorlar" sözünü kapsayıp kapsayamaması çerçevesinde tartışmışlar, fakat tatminkâr ölçüde cevap verememişlerdir. Bunun yanı sıra o dönemde bazı kişilerin haberin bu tanımının bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklanması kabilinden meramı ifade etmede yetersiz olduğunu söylemesi, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haberi orijinal bir içerikle yeniden tanımlamasına zemin hazırlamıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımı sonraki asırlarda bazı usûlcüler tarafından benimsenirken bazılarınca eleştirilmiş, böylece literatürde çok atıf alan haber tanımlarından biri olmuştur.

Eş'arî usûlcü Bâkılânî tanımı "ve" bağlacı kullanılması nedeniyle de eleştirmiş, daima doğru olan Kelâmullahın ve hadislerin tanıma dâhil olabilmesi için "veya" bağlacının kullanılması gerektiğini savunmuştur. Bununla birlikte o dönemdeki bazı usûlcüler hem tanımda böyle bir problem olmadığını hem de "veya" bağlacı kullanılması durumunda da aynı durumun söz konusu olacağını belirterek Bâkılânî'ye karşı çıkmışlardır. Bâkılânî'nin görüşü 6./12.

yüzyıla kadarki süreçte Cüveynî ve Gazzâlî'den genel bir kabul görmekle birlikte Cüveynî, *el-Burhân*'da haberi “ve” bağlacıyla, yani Mu‘tezile'nin tanımladığı gibi tanımlamıştır.

Bâkılânî, vasıfları zâtî olan ve olmayan şeklinde ayırarak haberin tanımını kelâm-ı nefîsî teorisıyla de ilişkilendirmiş, takipçileri de bunu devam ettirmiştir. Mu‘tezilîler ise tanımı irade ve vaz‘ unsurlarını öne çıkarmaları dolayısıyla halku'l-Kur'ân meselesiyle ilişkilendirmişler, bunun yanında birkaç kez dalcileri referans göstermişlerdir. Bu da 3./9. yüzyıldan 6./12. yüzyıla kadarki süreçte Mu‘tezilî ve Eş‘arî usûlcüler arasında haberin birtakım dilbilimsel, fikhî ve itikadî kaygılar gözetilerek tanımlanmasına ve tartışılmasına neden olmuştur.

Kanaatimizce haberin tanımında kullanılan bağlacın değişmesi, kastedilen anlamı kayda değer ölçüde değiştirmemiştir. Daha da önemlisi ne “ve” edatının ne de “veya” bağlacının kullanılması tanımları olgun haline getirmemiş, her ikisi de makul gerekçelerle eleştirilmiştir. Bu yüzden 3./9. yüzyıldan 6./12. yüzyıla kadarki süreçte Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin haber tanımını diğerlerine göre daha kapsayıcı ve olgun bulduğumuzu belirtmek isteriz.

Kaynakça/Bibliography

- Alkan, Ahmet. *Hicri İlk İki Asır Fıkah Eserlerinin Hadis Usûlü Terimlerinin Oluşumundaki Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Evâil*. Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408/1987.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsi'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. 3 Cilt. Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2. Basım, 1408/1987.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Canâhî, Hasan b. İsmail b. Hasan b. Abdürrazzâk. *el-Belâgatü's-sâfiyye fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâsi'l-Kâhire, 1427/2006.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveyda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü't-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdulah Cevlim en-Nebâlî - Beşir Ahmed el-'Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Eş'arî Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Dâru Ferâiz Şitâyiz, 3. Basım, 1400/1980.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd., Mısır: Daru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi'l-şerhi'l-kebîr*. nşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed et-Tûsî. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî. *el-Fâ'ik fî usûli'l-fikh*. thk. Mahmûd Nassâr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sâlih b. Süleymân Yûsuf – Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996.
- Irmak, Mustafa. *Haber ve İnşa (Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri)*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Mahzar Bekâ. 3Cilt. Suud: Dâru'l-Medenî, 1406/1986.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğni*. thk. İbrahim el-Enbârî. 20 Cilt (7). Kahire: b.y., 1380/1960.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğni*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. 20 Cilt (15). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.

- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî*. nşr. Emin el-Hülî. 20 Cilt (17). Kahire: Vizâratü's-Sekâfeti'l-İrşâdi'l-Kavmî, ts.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*. thk. Adnân Muhammed Zerzûr. 2 Cilt. Kâhire: Dârü't-Türâs, ts.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. b.y.: Şirketü't-Tıbâati'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1393/1973.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.
- Koca, Ferhat. “Kādî Abdülvehhâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/ 113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2017.
- Kürâunnevl, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî. *el-Münecced fî'l-lüga*. thk. Ahmet Muhtar Ömer - Dâhî Abdülbaki. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 2. Basım, 1409/1988.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî. *İzâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fadl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz*. thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru Sâdir, 1425/2004.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'Ulûm*. nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım.1407/1987.
- Seyyid Ahmed el-Hâşimî. *Cevâhirü'l-belâga fî'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. nşr. el-Mektebetü'l-Asriyye Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 3. Basım,1409/1988.
- Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdülhamîd Alî Ebû Züneyd. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- Ünverdi, Veysi. *Kādî Abdülcebbâr'da İrâde*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Üsmendî, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin. *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*. thk. Muhammed Zeki Abdilber. Kahire: Mektebetü't-Türâs, 1412/1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Haber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/346-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî en-Minhâcî ez- eş-Şâfîî. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*. nşr. Dâru'l-Kütübî. 8 Cilt. b.y: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994.